

ІСТОРІЯ НАУКИ Й ТЕХНІКИ

УДК 50:001.1(045)«19/20»(477.72/74)(092)Браунер
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/3.45>

Безлуцька О.П.

Херсонська державна морська академія

ПРИРОДООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ О.О. БРАУНЕРА

Статтю присвячено висвітленню природоохоронної діяльності Олександра Олександровича Браунера (1857–1941). Джерельна база дала змогу встановити, що в історіографії відсутні ґрунтовні дослідження діяльності вченого як охоронця природи та маловивченим є його внесок у створення багатьох південноукраїнських заповідників. У роботі здійснено аналіз праць О.О. Браунера, присвячених збереженню фауни та орнітофауни Південної України. З'ясовано, що вчений був одним із перших, хто порушив питання охорони природи та необхідності створення державних заповідників на Півдні України. Установлено, що знайомство із заповідними територіями асканійських степів та їхнім власником Ф.Е. Фальц-Фейном сприяло початку більш активної природоохоронної діяльності О.О. Браунера. Висвітлено його участь у дискусії представників Новоросійського та Бесарабського товариств природознавців, Кримсько-Кавказського горного клубу та Південно-Російського щодо створення заповідних територій. Показано, що О.О. Браунер відіграв важливу роль у збереженні заповідника Асканія Нова, що був на межі зникнення у 20-х роках ХХ ст. Його ідея зробити острів Джарилгач філіалом асканійського заповідника для розведення сайгаків та збереження багатьох видів тваринного світу є й досі актуальною. Проаналізовано діяльність вченого на посаді Одеського крайового інспектора з охорони природи. Визначено його роль у створенні заповідників у Молдавії, заповіданні лісового масиву Чорного лісу, Трикратського лісу та ін. Розглянуто ідею вченого щодо проведення просвітницької та виховної роботи з місцевим населенням, мисливцями, рибалками та молоддю щодо збереження природи. Обґрунтовано висновок про те, що О.О. Браунер зробив вагомий внесок у розвиток природоохоронної справи на Півдні України, а також сприяв збереженню заповідника Асканія Нова. Перспективою подальших наукових досліджень визначено більш докладне вивчення асканійського періоду діяльності О.О. Браунера.

Ключові слова: О.О. Браунер, охорона природи, Асканія Нова, державні заповідники, Південь України.

Постановка проблеми. Олександр Олександрович Браунер був справжнім енциклопедистом. Учений досліджував фауну південноукраїнських степів та прилеглих територій. Наукові інтереси та дослідження О.О. Браунера торкалися банківської справи, фауністики, статистики, тваринництва, систематики, зоогеографії, зоотехніки, палеонтології, іхтіології, археології, ґрунтознавства, геології та гідрогеології, герпетології, ентомології, орнітофауни, охорони природи, мисливського господарства, екології, цивільного права, педагогіки, музеєзнавства та історії науки. Він був членом багатьох наукових товариств, клубів, комісій та комітетів.

На особливу увагу заслуговують праці О.О. Браунера з охорони природи та походження

домашніх тварин. Ці дослідження є досить актуальними для сучасних природоохоронців та зоотехніків. Серед головних здобутків Олександра Олександровича слід виділити збереження унікального степового заповідника Асканія Нова, а також упорядкування широкого масиву колекційного матеріалу зоологічного музею Одеського державного університету.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Біографія та напрями діяльності О.О. Браунера ще не повною мірою висвітлені в сучасних українських виданнях. Серед праць, присвячених життю та аналізу наукових здобутків ученого, слід виділити роботи В. Бореїка, С. Боголюбського, В. Дьякова, Н. Капустіної, О. Кошелева, А. Криштафовича, М. Рогожі та Л. Чорної.

Постановка завдання. Метою даного дослідження є здійснення комплексного історико-наукового аналізу внеску О.О. Браунера в охорону природи Південної України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Охорона навколишнього середовища є однією з найактуальніших проблем сучасності. Історія розвитку природоохоронної діяльності на Півдні України бере свій початок ще з найдавніших часів та поєднує господарсько-економічні, етико-естетичні та наукові напрями охорони природи. Важливу роль у становленні та розвитку природоохоронної справи відіграли створені у 60-х роках XIX ст. природничо-наукові товариства при Харківському, Київському та Новоросійському університетах. Головними науковими центрами дослідження природи південноукраїнських земель, а згодом і ініціаторами природоохоронних заходів стали Новоросійський університет (1865 р.) і Новоросійське товариство дослідників природи (1870 р.). О.О. Браунер був активним членом Товариства та одним із перших, хто порушив питання про охорону природи [2, с. 98].

Відвідавши у 1894 р. заповідні території асканійських степів та потоваришувавши із власником заповідника Фрідріхом Едуардовичем Фальц-Фейном, учений все активніше виступає із закликами охорони природи.

У 1899 р. одна за одною вийшли друком праці О.О. Браунера, присвячені охороні птахів та ссавців Херсонської губернії, корисних для сільського господарства [7; 11] У роботі, присвяченій тваринам Херсонської губернії, учений порушив питання про створення державного степового заповідника, а також показав відносність таких понять, як «корисність» та «шкідливість» тварин [4].

У 1917 р. О.О. Браунер долучається до дискусій про створення заповідних територій. Так, нарада представників Новоросійського та Бесарабського товариств природознавців, Кримсько-Кавказького горного клубу та Південно-Російського ентомологічного товариства порушила клопотання перед владою про віднесення 16 природних об'єктів до заповідних територій. В архіві Браунера збереглося клопотання, підписане вчепним, а також Гаврилом Івановичем Танфільєвим, Ігнатієм Яковичем Точидловським та іншими до міністра народної освіти та міністра землеробства. Згодом О.О. Браунер розширює список до 21. Зокрема, заповідними вчений пропонував зробити так звану Чутянську дачу та Чорний Ліс поблизу залізничної станції Значенка; степовий лісок та степ поблизу с. Павлівка Тираспільського

повіту; правий берег р. Буг від с. Акмечетки до с. Богданівка; близько тисячі десятин плавнів у долині р. Дністер; Соленоозерну дачу на Кінбурнському півострові; острови Довгий та інші в Ягорлицькій затоці та острів Березань; увесь острів Джарилгач; декілька тисяч десятин плавнів у гирловій низині Дніпра, між р. Конкою та Бакаєм (Дніпром) із Білогрудовим гирлом та колишньою р. Серединкою, поблизу с. Збур'ївка; південний край Тилігульського лиману і прилеглого до нього Пересипа до самого моря [5, с. 14–16].

Особливу увагу О.О. Браунер приділяв збереженню Асканія Нова. Учений надавав практичну допомогу Ф.Е. Фальц-Фейну з облаштування заповідника та зоопарку; дарував книги про птахів Херсонської губернії та Криму, а також інших представників фауни південноукраїнських земель. Браунер та Фальц-Фейн постійно обмінювалися інформацією з різних питань зоології та охорони природи. У багатьох своїх публікаціях О.О. Браунер посилається на фауністичні матеріали, отримані з Асканія Нова та інших маєтків родини Фальц-Фейн. А до 50-річного ювілею Фрідріха Едуардовича вчений зробив йому досить незвичний та дорогий подарунок – назвав на честь ювіляра дніпровського тушканчика, виділивши його в окремий західний підвид *Dipus telum Falz-Feinii* (за сучасною номенклатурою кандибка пустельний *Stylodipus telum Licht*) [1].

Не зміг О.О. Браунер стояти осторонь справ заповідника весь складний період революції та Громадянської війни, безпосередньо чи опосередковано він опікувався збереженням унікальних природних багатств і надбаних природничо-наукових цінностей заповідних територій. Разом із Йосипом Конрадовичем Пачоським, Петром Кузьмичем Козловим, пізніше з Володимиром Володимировичем Станчинським, Олександром Алоїзовичем Янатою, Борисом Костянтинівичем Фортунатовим ученому вдалося запобігти занепаду заповідних земель та руйнації приміщень Асканія Нова [1; 2].

Із 15 липня 1923 р. О.О. Браунер завідував науковою частиною зоологічного відділу науково-степової станції при Державному заповіднику імені Раковського (Асканія-Нова). Він повинен був досліджувати якісний склад фауни; характер перебування, біологію та екологію окремих видів ссавців, птахів та комах; переселення зникаючих видів (байбака, полоза, стрепета та ін.); переліт птахів, кажанів; господарське значення тварин, їх користь та шкідливість. Однак майже весь його час був присвячений іншому. Розуміючи неминучість

підпорядкування заповідника новим суспільно-політичним орієнтирам та завданням, учений як міг захищав унікальний природний комплекс Асканія Нова від переведення на виключно господарсько-практичне використання.

У квітні 1924 р. О.О. Браунер змушений був виступити на нараді в Наркомземі УРСР та заявити, що вся його діяльність як завідувача наукової частини та зоопарку пройшла у боротьбі за дістання кормів для тварин та птахів [21]. Шукав він підтримки й у своїх колег із Москви. Так, у листі до професора Михайла Михайловича Кулагіна він зазначає, що становище Асканії досить погане. Учений указує на відсутність фінансування, руйнування господарських будівель та загрозу розорення цілинного степу. Щоб урятувати заповідник, О.О. Браунер пише доповідні записки в Академію наук (Українську і Російську), а також у Комітет охорони пам'ятників природи та у товариство Акліматизації і Наркомпросу України [3; 6].

Наукову частину заповідника О.О. Браунер очолював до травня 1925 р. Його безпосередніми радниками та помічниками під час роботи в заповіднику були як старі, так і нові працівники Асканії: перший наглядач зоопарку Климентій Євдокимович Сіянко, препаратор і фотограф Генріх Іванович Рібергер, єгер та мисливець Енгельке, а також новий орнітолог-асистент Соколов [1; 2].

За свою природоохоронну діяльність у 1926 р. О.О. Браунер отримав посвідчення Одеського крайового інспектора з охорони природи та став членом правління Українського комітету охорони пам'яток природи. Перебуваючи на цій посаді до 1932 р., він велику увагу приділяв островам та узбережжю Чорного та Азовського (Озівського) морів, що були традиційними місцями масового гніздування птахів [12–14; 26].

У 1927 р. О.О. Браунер розробив проєкт створення мережі республіканських заповідників, йому вдалося добитися визнання нових заповідних територій на Нижньому Дніпрі – Приморських та Піщаних. Учений першим порушив питання про створення заповідників у Тілігульському лимані та Молдавії [19], аргументував недоцільність масового відстрілу лисиць [25]. Підготував проєкт майбутніх заповідників та опублікував у 1927 р. працю «Об охроне природы» [9], що стала першим у республіці обґрунтованим планом заповідних територій. Так, наприклад, учений пропонував «острів Джарилгач ... використати для розплоду сайгака. Тут можуть на волі, на просторі 25–30 верстов, жити степові тварини, бо острів має добрі сіножаті та солонцеві

пасовища. Окрім того, тут легко добути артезіанської води (навіть самотькоком)... Отут-о сайгак, напевне, акліматизується: на це тут є великі простори, щоб бігати (30 верстов), солонцеві рослини та солонці. Сюди можна прислати згодом і зубрів, крім того, диких кіз та оленів, цебто все те, що було в нашій степу і щезло. Тут вільно гніздитимуться, дрохви, хохітви, степові журавлі, кроншнепи, різні кулики, мартин, крячки, дуже можливо – баклани та галагази, а також кілька відмін качок тощо» [15]. Окрім того, О.О. Браунер наполягав на введенні в програми не лише нижчої, а й вищої шкіл особливих курсів з охорони природи. Виданий О.О. Браунером підручник «Сельскохозяйственная зоология» мав цілий розділ, присвячений охороні пам'ятників природи [16, с. 396–398].

Результатом клопотань ученого та його однодумців стала Постанова РНК УСРР від 14 липня 1927 р. «Про утворення Надморських заповідників на берегах Чорного та Озівського морів». Відтепер новостворені заповідники визначалися як республіканські та підпорядковувалися Наркомзему. На означеній території із цього часу заборонялися відстріл птахів, нищення яєць, а також рибальство. Дослідна станція заповідників зосереджувалася на орнітологічних та іхтіологічних дослідженнях [22].

У 1927 р. О.О. Браунер розробив «Анкету для збирання відомостей про існуючі та бажані заповідники» [17], а також «Вказівки для вивчення заповідників» [18]. Із цього ж року вчений постійно друкував замітки «Об охроне природы» в різних журналах, у яких розміщував перелік тварин України, що зникли, або тих, що були під загрозою винищення, висловлював своє бачення охорони тварин та природи у цілому [8; 9; 10; 15]. У 1928 р. ним було опубліковано серію статей про подорожі по приморських та піщаних заповідних територіях, зокрема про поїздку на острови Джарилгач, Тендра, Орлов, Бабин, Смолев, на Ягорлицький Кут, Солено-озерну дачу та в Буркути [12–14].

Значний внесок зробив О.О. Браунер в охорону лісу. У цей період особливе значення надавалося збереженню лісових масивів, із винищенням яких зникали не лише цінні флористичні об'єкти, а й представники фауни, що втрачали місце свого існування. Тож Київська (Микола Васильович Шарлемань), Харківська (Євген Михайлович Лавренко), Дніпропетровська (Михайло Павлович Акімов) та Одеська (Олександр Олександрович Браунер) крайові інспектури у 1926–1928 рр. про-

вели інвентаризацію природних об'єктів, що мали підлягати заповіданню [1; 2].

На території підвідомчій Одеській крайовій інспектурі з охорони природи О.О. Браунер запропонував до заповідання лісовий масив Чорного лісу. У своєму листі № 2 від 15.01.1928 до Укрнауки саме Чорний ліс Одеський крайовий інспектор називав найважливішим із лісових заповідних об'єктів Степової України. Статус заповідника державного значення пропонувалося надати Гаврилівському заказнику ВУСМР (біля села Гаврилівка Херсонської округи, колишнього маєтку Олександра Едуардовича Фальц-Фейна на Дніпрі), де збереглися реліктові флора і фауна. Планувалося також низка заповідників місцевого значення: Злодійська балка, Трикратьський парк, Рацинський ліс, Боковеньківський дендропарк. На облік Українського комітету охорони пам'яток природи (УКОПП) бралися Жеребківський ліс, насадження Керніса, пересип Тилігульського лиману, Павлівський ліс, дільниця озера Тудорово, Куяльницька пересип [24; 26].

Не всі плани вдалося реалізувати. Проте 19 червня 1928 р. вийшла Постанова РНК УСРР «Про утворення піщаних заповідників у районі Дніпрового низу». Заповідник мав охоплювати Іванівський (Оджигільський) піщаний масив Голопристанського району Херсонської округи між селами Рибалч'я та Іванівка та західну частину Чалбаського піщого масиву разом із «Буркутськими плавнями». До нього повинні були увійти і цілині ділянки між селами Копані та Чалбаси Голопристанського району. Новостворений природний заповідник був підпорядкований Наркомзему за умови, що наукова робота в ньому погоджуватиметься з Народним комісаріатом освіти [22].

У 1929 р. О.О. Браунер за дорученням Народного комісаріату землеробства та Укрнауки очолює експедиції з наукового дослідження Приморських і Піщаних заповідників, розташованих уздовж узбережжя Чорного та Азовського морів. Досліджуючи флору і фауну Північного Причорномор'я, він одним із перших указав на погіршення екологічної ситуації у цьому регіоні. З огляду на це, вважав за необхідне проводити просвітницьку та виховну роботу з місцевим

населенням, мисливцями, рибалками та молоддю (студентами, школярами). За результатами експедиції О.О. Браунер опублікував серію статей у журналі «Український мисливець та рибалка», останню публікацію [28] було присвячено відвідуванню Солоноозерної дачі (сьогодні – Солоноозерна ділянка Чорноморського біосферного заповідника) та Буркут (Чалбаська арена Нижньодніпровських піщаних масивів) [14].

У 1935 р. О.О. Браунер стає членом Комітету по заповідниках при ВЦВК РРФСР. Незважаючи свій поважний вік (78 років), він продовжував проводити самостійні екскурсії та подорожі. Його часто можна було зустріти з рюкзаком у дніпровських плавнях поблизу Каховки. У цей період учений цікавився впливом польотів літаків на водоплаваючих птахів, а особливо на їхнє гніздування. О.О. Браунер виказував своє категоричне невдоволення полюванням із літака на дровху [23].

Висновки. Таким чином, О.О. Браунер зробив значний внесок у становлення та розвиток природоохоронної справи. Перші праці, присвячені охороні природи, вийшли з-під пера вченого ще у XIX ст. Він розумів, що гарантією збереження тваринного і рослинного світу є збереження у недоторканому вигляді певних територій. Завдяки його активній діяльності та наполегливості виникла більшість сучасних заповідників та заказників. Деякі задуми О.О. Браунера реалізувалися через багато десятиків років. Зокрема, створено орнітологічний заказник Тилігульський пересип (1983 р.) та Павлівський ботанічний заказник (1998 р.) в Одеській області; виділено лісовий заказник Рацинська дача (1974 р.) у Миколаївській області, а також Чорноліський ландшафтний заказник (1980 р.) та дендропарк загальнодержавного значення Веселі Боковеньки (1972 р.) у Кіровоградській області. Однак останнім часом заповідні території знову потребують охорони. Зміна клімату, замулення та пересихання водойм, використання хімічних добрив та отрути проти шкідників сільського господарства призвели до зменшення, а подекуди й до повного зникнення певних видів тварин та птахів. Тож праці О.О. Браунера та викладені в них ідеї не втратили своєї актуальності і потребують подальшого вивчення та аналізу.

Список літератури:

1. Борейко В. Замечательные деятели заповедного дела Украины. Браунер Александр Александрович. История заповедного дела в Украине. 2002. С. 167–171.
2. Борейко В. Популярный биографо-библиографический словарь-справочник заповедного дела и охраны природы Украины, царской России и СССР (1860–1960). Т. 1 (А – М). Серия: история охраны природы. Вып. 4. Киев : КЭНЦ, 1995. С. 98–100.

3. Браунер А. Несколько соображений о состоянии и перспективах госзаповедника «Чапли». *Радянський мисливець та рибалка*. 1925. № 10.
4. Браунер А. О вредных и полезных животных Херсонской губернии. *Зап. общ-ва сельского хозяйства Южной России*. 1899. № 4–6. С. 99–122.
5. Браунер А. О заповедниках и заказниках. *Южная охота*. 1923. № 4–5. С. 13–15.
6. Браунер А. О состоянии госзаповедника Аскания-Нова. *Природа и охота на Украине*. 1924. № 1–2. С. 210–219.
7. Браунер А. Об охране млекопитающих и птиц, полезных для сельского хозяйства. *Сборник Херсонского земства*. Херсон, 1899. 17 с.
8. Браунер А. Об охране природы. *Вісник Одеської комісії краєзнавства*. 1929. № 4–5. С. 29–33.
9. Браунер А. Об охране природы. *Український мисливець та рибалка*. 1927. № 12. С. 30–37.
10. Браунер А. Охрана природы. *Український мисливець та рибалка*. 1930. № 9–10. С. 14–17.
11. Браунер А. По вопросу об охране птиц полезных для сельского хозяйства. *Сборник Херсонского земства*. 1899. № 12. С. 169–185.
12. Браунер А. По приморским и песчаным заповедникам Украины. 1. Поездка на остров Джарылгач. *Український мисливець та рибалка*. 1929. № 8. С. 9–12.
13. Браунер А. По приморским и песчаным заповедникам Украины. 2. Поездка на острова Тендру, Орлов, Бабин, Смолев и на Ягорлыцкий Кут. *Український мисливець та рибалка*. 1929. № 9. С. 8–14.
14. Браунер А. По приморским и песчаным заповедникам Украины. 3. Солено-озерная дача. 4. Буркуты. *Український мисливець та рибалка*. 1929. № 10. С. 10–17.
15. Браунер А. Про охорону природи. *Український мисливець та рибалка*. 1928. № 9. С. 25–29.
16. Браунер А. Сельскохозяйственная зоология. Одесса : Госиздат Украины, 1923. 413 с.
17. Браунер О. Анкета для збирання відомостей про існуючі й бажані заповідники. *Збірник матеріалів для Одеської красної комісії для охорони пам'яток матеріальної культури та природи*. Одеса, 1927. С. 36–37.
18. Браунер О. Вказівки для вивчення заповідників. *Збірник матеріалів Одеської красної комісії для охорони пам'яток матеріальної культури та природи*. Одеса, 1927. С. 39–42.
19. Браунер О. Встановлення на Молдавії заповідника. *Соціалістична Молдавія*. 1932. № 138.
20. Браунер О. Гаврилівський заповідник. *Радянський мисливець та рибалка*. 1927. № 5. С. 3.
21. Доклад А.А. Браунера. *Природа и охота на Украине*. 1924. С. 211.
22. Документи з історії заповідника та заповідної справи. URL: <https://bsbr.ks.ua/history/bsbr-history-doc/55-postanova-rmk-19-i-1931.html>.
23. Кошелев А. Зоолого-экологические прогнозы и рекомендации в научных работах А.А. Браунера. Насколько они оправдались и воплощены в жизнь? *Известия музейного фонда им. А.А. Браунера*. 2007. Т. 1. № 1. С. 19–24.
24. Матеріали про створення заповідників на території України та охорони їх. *Постанови, протоколи, пояснювальні записки, кошториси, реєстри пам'яток, акти, листування*, 1926–1928 рр. ЦДАВОВУ. Ф.166. Оп. 6/VI. Спр. 9446. Арк. 157
25. Пузанов И. Роль А.А. Браунера в изучении природы Молдавии. *Труды объединенной научной сессии Молд. филиала АН СССР*. Т. 2. Кишинев, 1959. С. 289–293.
26. Черна Л.О. Деякі аспекти діяльності професора О.О. Браунера зі створення мережі природо-заповідних територій України (1920-ті рр.). *Известия Музейного фонда им. А.А. Браунера*. 2010. Т. VII. № 3–4. С. 3–5.

Bezlutska O.P. ENVIRONMENTAL ACTIVITY O.O. BRAUNERA

The topic of article is devoted to the environmental activities of Olexander Olexandrovich Brauner (1857–1941). The sources of his historiography have allowed to conclude that there are no profound studies of the scientist's activity as an environmental protector and his contribution to the creation of many South Ukrainian reserves was slightly analyzed. The analysis of O.O. Brauner's works devoted to the preserved fauna and avifauna of Southern Ukraine is carried out in the work. It was found that the scientist was one of the first to raise the issue of the environmental protection and the need to create state reserves in southern Ukraine. It is established that the acquaintance with the protected areas of the Askanian steppes and their owner, E. Falz-Fein contributed to the beginning of more active environmental activities of O.O. Brauner. His participation in the discussions of the representatives of the Novorossiysk and Bessarabian societies of naturalists, the Crimean-Caucasian Mountain Club and the South-Russian Society on the creation of protected areas is highlighted. It is shown that O.O. Brauner played an important role in the preservation of the Askania Nova Reserve, which was presented on the verge of extinction in the 1920s. His idea to make the island of Dzharylghach a branch

of the Askanian Reserve to create sites and preserve many types of wildlife is still relevant. The activity of the scientist on the positions of the Odessa National Inspector for Environmental Protection is analyzed. Its role in the created reserves in Moldavia, the testament of the Black Forest, Trikratsky Forest, etc. has been determined. The idea of the scientist to conduct educational work with the local population, hunters, fishermen and young people on nature conservation is considered. The conclusion is substantiated that O.O. Brauner has made a significant contribution to the development of environmental protection in the South of Ukraine, as well as promoting the preservation of Askania Nova reserves. The necessity to study more the Ascanian period of O.O. Brauner's activity is considered to be prospective for the further research.

Key words: *O.O. Brauner, environment protection, Askania Nova, state reserves, South of Ukraine.*